

Apáczai Csere János emlékezete.

(Születésének háromszázadik évfordulója alkalmából.)¹

Írta: FINÁCZY ERNŐ.

Korunk távlatából is izgatóan érdekes az a vitatkozás, mely Bethlen Gábor híres főiskoláján, a gyulafehérvári kollégiumban az 1655-ik év szeptember havának 24-ik napján végbement. Egy harmincéves fiatal tanárnak kellett II. Rákóczi György fejedelem és egész udvari népe jelenlétében mérkőznie a hivatalos tekintély minden kellékével felruházott és a dialektika minden fortélyában járatos Basirius Ignác professzorral, védve a gondolatszabadságnak kedvező demokratikus egyházkormányzati rendszert, a presbiterianizmust, melynek tanai Angliában megfordult református diákjaink közvetítésével termékeny talajra találtak hazánk fiatalabb nemzedékeinek gondolatvilágában. Lelki szemünk előtt látjuk a törekeny testű, átszellemült arcú férfiút, amint egymagában bátran helyt áll meggyőződéseért ellenséges érületű hallgatósága előtt, fejtegetve azt a lényeges különbséget, mely a helyesen értelmezett presbiterianizmus és a forradalom borzalmainak utat nyitó angol independentizmus közt fennforgott.

A fiatal tanár Apáczai Csere János volt. A szegénység dajkálta, a kollégium táplálta és nevelte, s amikor már mindent megtanult, amit a hazai iskola adhatott, fényes tehetségét felismerő püspökének anyagi támogatásával elment hagyományos szokás szerint nyugatra, a régi fejlettebb kultúrával dicsekvő Németalföld akadémiáira, hogy ismereteit betetőzze s tudományt szomjúhozó lelkét a magasabbrendű szellemi élet forrásaiból

¹ Felolvastattam a M. Tud. Akadémiában, az 1925. évi április 27-én tartott, Apáczai emlékének szentelt ünnepi összes ülésen. Az irodalmi utalásokat – tekintettel az emlékezés műfaji követelményeire – lehetőleg kerültem; a tárgy ismerői nyomban észrevehetik, hogy az egész Apáczai-irodalomról tudomást vettem, különösen pedig a következő írók műveiről: Almási Balogh Pál, Bánóczi József, Beöthy Zsolt, gróf Bethlen Miklós, Bod Péter, Erdélyi János, Fekete Mihály, Felméri Lajos, Gyalui Farkas, Hanák János, Hegedűs István, Heinrich Gusztáv, Horváth Cyrill, Imre Sándor, gróf Kemény József, Kornis Gyula, Kremmer Dezső, Kvacala János, Maizner János, Márki Sándor, Neményi Imre, Ormándy Miklós, Pintér Jenő, Seivert János, Schneller István, Stromp László, Szabó Károly, Szabó Sámuel, P. Szathmáry Károly, Szilágyi Sándor, Szily Kálmán, Szinnyei Gerzson, Toldy Ferenc, Veszprémi István. Az Apáczai-irodalomból vett idézetek a Magyar Encyclopaedia győri kiadásában (1803) s illetőleg a Hegedűs István kiadásában megjelent szövegeket követik. Az író eredeti neve kétséget kizáróan Csere volt; e tényen mitseim változtat, hogy élete utolsó szakában Cserinek (Chierj) írta magát.

kielégítse. Öt évig volt, szűkös anyagi viszonyok közt, hollandiai egyetemeken, először Franekerában és Leydenben, majd közel három évig Utrechtben, közben Harderwykben is, tudós tanárokat hallgatva, rengeteget olvasva és tanulva, a megismerésnek akkoriban új módszereit bírtokba véve s későbbi reformterveinek alapeszméit érelve. Ily gazdag szellemi készlettel megrakodva tért vissza hollandi neje kíséretében hazájába, melynek lángoló szeretete hosszú külföldi tartózkodása alatt is gyengítetlenül élt lelkében és lett mindvégig élesztője nagyvonalú művelődési programjának.

Abban az időtájban, mikor az imént említett, drámai mozzanatokban gazdag vitakozás lefolyt, küldözgette széjjel Apáczai Utrechtben megjelent művét, a Magyar Enciklopédiát. E munkája létrejöttét a kornak egy nevezetes szellemi törekvése magyarázza. Már Baco azon igyekezett, hogy az emberi tudománynak az ő koráig felgyülemlett anyagát megszerkeztesse, azaz: elvszerűen osztályozza, minden egyes tudománynak kijelölve helyét és összefüggését a nagy egészben. Vállalkozásának hatása alatt akadtak Németországban írók, akik hasonló célból valamennyi tudomány elemeit tartalmazó enciklopédikus munkákat szerkesztettek. A legkiválóbb volt köztük Alstedius, eleinte herborni, majd gyulafehérvári tanár, kinek szellemi öröke még Apáczai tanulókorában is élt a kollégium kebelében. Alstedius hatására vezethető vissza épp úgy Comenius pansophiája, vagyis összes emberi ismereteink genusainak és speciéseinek egyetlen könyvbe foglalására irányuló fantasztikus álmkép, mint Apáczainak sokkal szerényebb, de realisabb törekvése, hogy a tudományok rövid tartalmi átnézetét nemzete ifjúsága számára magyar nyelven közreadja. Utrechtben gyarapította és rendezte azt az anyagot, melyet részben hollandiai tartózkodása alatt, részben még tanulókorában tudós tanárának, Bisterfeld Jánosnak ösztönzésére gyűjtött különböző Írókból, egyebek közt a nagy Alstediusból, ebből a 2500 oldalnyi foliánsból, melynek bonyolult osztályozásait és szédítő adathalmazát megmunkálni csak az olyan törhetetlen akaraterő kísérhelte meg, aminő Apáczaié volt.

Szellemi fejlődésének menetében sokkal fontosabbnak bizonyult azonban, hogy Hollandiában tárult fel Apáczai előtt a maga teljességében a század két nagy ismeretelméleti rendszere. Az egyiknek, az empirizmusnak gondolkörében már nem lehetett egészen járatlan, mert Bisterfeld, Baco alapos ismerője bizonyára nem mulasztotta el tanítványának figyelmét az angol bölcselethez irányítani, aki minden megismerésünk forrását a tapasztalatban kereste és a tudomány hatalmát hirdette. Tanai mély nyomokat hagytak a valóságok és tények ama pontos számbavételében és a tudomány nemzetfenntartó erejének amaz erős hangsúlyozásában, mely Apáczait jellemzi. De még jelentősebb eredménye hollandiai tartózkodásának a francia bölcseleddel való megismerkedése, Descartes filozófiája francia, angol és német egyetemeken akkor még tiltott gyümölcs volt, sőt Hollandiában is, ahol a bölcselethez hűsz esztendeig élt, ki volt még zárva az egyetemek előadásainak hivatalos kánonából. Magánkörökben azonban épp Németalföldön már számos híve volt e bölcseletnek: némelyek szerint a leydeni egyetemen tanító Heidanus és az utrechti egyetem nagyhirű tanára, Regius voltak azok, kik (ha nem is nyilvános előadásaikban) az

¹ Martinius, Fabritius, Woverius, Fortius Ringelbergius (Cyclopaedia, 1541, melynek függeléke az Apáczaitól fordított De ratione studii liber vere aureus).

új tan szeretetét tanítványuknak Apáczaiknak lelkébe oltották. Bármint legyen, tény az, hogy Hollandiában ragadta meg a Clara et distincta percpciónak, az evidenciának csábító tana Apáczaik lelkét és vezette enciklopédiája idevágó részeinek megszerkesztésében tollát. Kajongással beszél Descartesról, mint az egész filozófia ujjáteremtőjéről „korunk páratlan ékességéről és díszéről” s a francia bölcseletnek arról a törekvéséről, hogy a filozófiai igazságokat a matematikai igazságok bizonyosságára fokozza. Emellett úgy lehet, hogy Apáczaik is, mint korának nem egy hitbuzgó fia, azért is vonzódott e bölcselethez, mert a racionalizmus magva, úgy ahogyan Descartes értelmezte, jól megfért a pozitív vallás és erkölcs tanításaival: az ész Isten adománya lévén, észszerű cselekvésünk egyúttal istenes cselekvés, és miként a geometriában az evidencia vezet el bennünket az igazsághoz, úgy az erkölcsiség terén is az észszerű belátás az, mely értékelésünk helyességét biztosítja. Végül nagy hatással volt ez idétt Apáczaikra Ramus Péternek a hollandiai egyetemeken menedéket talált gondolatrendszerre, főleg dialektikájára, melynek Aristotelessel szembehelyezkedő álláspontja s különösen az a célzata, hogy a logikát a formulák hálózatából kiemelje és élettel teljessé, közérthetővé tegye. Apáczaiknak konkrétumokra hajló elméjét erősen foglalkoztatta és ugyancsak lelkes magasztalásra készítette. Csupán fiatalos hevületének lehet tulajdonítani, hogy Descartes és Ramus értékelésében alig tud fokozati különbséget tenni, mert Ramusról is azt tartja, hogy a már-már haldokló bölcseletet megújította, mikor „a hamis és a keresztyén igazsággal ellenkező véleményeket megcáfolta, az igazságra borult kimmeriai homályt elűzte és a bölcseletet zavaros káoszát a tudomány módszereinek fényével szép rendbe hozta”. Így keletkezett még Apáczaik „oda-fel laktában” a Ramusból fordított, szintén tankönyvnek szánt Magyar Logikácska (1654), mellyel az író az ifjú fejedelmi sarjnak, az akkoriban kilencéves Rákóczi Ferencnek akart kedveskedni.

Mind a Magyar Enciklopédia, mind a Magyar Logikácska a tudomány előbbrevitele szempontjából értéktelenek. De Apáczaik maga sem törekedett önállóságra, mikor e műveit megalkotta. Az Enciklopédia előszavában lelkiismeretesen beszámol azokról a legjobb könyvekről, melyeket „kiirt és illő rendbeszedett”, helyesebben: fordított és kivonatolt. „Ha Ramus Péter – úgymond – halottaiból feltámadna, ezt (a mi enciklopédiánkat) a többiek felett magáénak ismerné el.” Az ismeretani, logikai, metafizikai, arithmetikai, geometriai, asztronómiai, fizikai és botanikai részek idegen eredetét többen részletesen is kimutatták. Kiegészítésül magam megvizsgáltam a földrajz, az élettan, az egészségtan, az orvostudomány, az állattan, a mezőgazdaság és a történelem körébe tartozó részeket s azt találtam, hogy a földrajziakat Apáczaik Alstedius Enciklopédiájából¹ és Regius Fundamenta Physices² című művéből, a fiziológiába vágókat ugyancsak Regius fizikájából, az egészségtani és orvostudományi fejezeteket (összesen 44 oldalt) Regius Medicináé Libri³ című munkájából, a részletes állattan 23 lapját, úgyszintén a mezőgazdaságtannak körülbelül 25 lapját Alstedius Enciklopédiájából, a történelmi fejezet első 25 lapját pedig részint Helvicus Theatrum Historicu-

¹ Encyclopaedia Septem Tomis Discincta. Herbormae, 1630.

² Henri ci Regii Ultrajectini Fundamenta Physices. Amstelodami 1646.

³ Henri ci Regii Ultrajectini Medicináé Libri IV. Trajecti ad Rlienum. 1647 (2. kiad. 1656).

mából,¹ részint a többször említett főforrásból, Alstediusból merítette.² De ez az összehasonlítás egyúttal arról is meggyőzött, hogy Apáczai valóban csak fordított és kivonatolt; a magáéból alig adott hozzá valamit. Ez a tény kell hogy óvatossá tegye mindazokat, akik Apáczai tudományos álláspontjának, gondolkodásmódjának, érzületének jellemzésére az Enciklopédiából, vagy a Logikácskából, vagy a Fortius magyarított Tanácsából akarnak idézni, mert semmiképp sem lehet Apáczait tanúságtételre felhívni akkor, amikor nem ő, hanem a forrásul használt író beszél. Egy 1912-ben megjelent, különben érdemes tanulmány szerzője például, ismertette az Enciklopédia mezőgazdasági részeit, bámulattal emlékezik meg arról, hogy Apáczai milyen „csodálatos látással”, „széleskörű megfigyeléssel”, rendkívüli „gyakorlati érzékkel” ír a gazdasági dolgokról, holott a munkának e részei (főleg a kertészet, állattenyésztés és a parasztkalendárium) majdnem szórói-szóra megtalálhatók Alstediusban. Vizsgálódásaim továbbá arról is felvilágosítottak, hogy milyen módon használta fel forrásait Apáczai? Nem éppen módszeresen. Alig lehet állítani, hogy az átvételekben kellő kritikával járt volna el. Nem mindig azt írja ki, ami lényeges. Különösen feltűnő ez a történelmi adattárban (másnak nem nevezhető), ahol nagy történelmi eseményeket, melyek forrásában megemlíttetnek, hallgatással mellőz, de viszont pontosan beszámol minden üstökösről, napfogyatkozásról, földrengésről, pestisről, éhségnyomorrról stb., szóval minden úgynevezett kuriózumról, melyet a forrásmunkában feltalál. Emellett az a technika, amellyel a latin szövegeket a maga céljaira felhasználja, általában kezdetleges. A kivonatolásnak nem azt a módját alkalmazza, mikor az író a szintetikus gondolkodásnak egy nemével a forrásmunka egy-egy hosszabb részének lényegét kiragadja és plasztikusan tömöríti, hanem rendszerint úgy jár el, hogy például négy sort fordít, tizet egyszerűen elhagy, azután ismét néhány sort fordít s így tovább. Ily eljárás mellett el nem kerülhette azt, hogy ismertetése az át nem hidalt gondolatszökemlések következtében itt-ott érthetlenné vált. Ámde az eredetiségnek ez a hiánya, melyet tankönyvnek szánt munka különben is megtűr, semmiképpen sem csorbíthatja Apáczai ama törekvésének (szerinte egyik életfeladatának) érdemét, hogy a tudományokat nemzeti nyelven szólaltassa meg s ezzel hazáját a nyugateurópai műveltség magaslatára felsegítse. Mert „olyan nép”, úgymond, „mely a tudományokhoz csak idegen nyelven jut, vagy későn, vagy sohasem emelkedik a tudomány tökéletességére.” Az író nem is akar előbb meghalni, „hogyszem a szép és hasznos tudományokat” hazája fiaival „magyar nyelven közlené”. Ha fontolóra vesszük, hogy a tizenhetedik század közepén a tudo-

¹ Theatrum Historicum, sive Chronologiae Systema Novum. Giessae Hessorum, 1613.

² *böldrész*: Általános rész, 149-150. I.=Alstedius 1111-1118; Szárazföldek 152-155=Alst. 1141 – 1151; hidrografia a) 155-157.=Regius Phys. 79-81, b) 157-60=Alst. 1136-1140; A levegőről 160 = Reg. Phys. 81-82; a tüzről 161-162=Reg. Phys. 82-88; *Zene*: 167-168=Alst. 1208; *Fiziológia*: 185 199=Reg. Phys. 164-219. – 199-202=U. o. 255-282. – 203-206=U. o. 227-240.- 215-216 = U. o. 299-302. – *Egészségtan*: 216 -219=Regius Med. 20-23. – 219-226=U. o. 133-146. – *Orvostudomány*: 226-244=Reg. Med. 41. 93-109. 111-123. – 244-250=U. o. 123-132. – 250-252=U. o. 147-149. – 252--255=U. o. 255-259. 255-260 = U. o. 266-276. –*Állattan*: 260-272=Alstedius 750-753.-273-279=U. o. 747-748. – 279 -283 =U. o. 749 – 750. – *Városok*: 332-340=Alstedius 1161-1162. – *Mezőgazdaság*, a) kertművelés, 344 – 346=Alstedius 1873-1874; b) Állattenyésztés 348-361=Alstedius 1875-1882; c) Parasztkalendárium 361 – 369=U. o. 1883 – 1886. – *Történelem*: 371-387=Helvicus illető táblázatai; 387-396=Alstedius 2164-2190.

mány nyelve Európaszerte mindenütt a latin s hogy a legműveltebb és legnagyobb nemzetek tudósai ebben az időben még csak nagyritkán kezdik használni műveikben anyanyelvüket, Apáczai merész kezdeményének korszakos jelentőségét nem tagadhatjuk. Érdemül tudhatjuk be továbbá, hogy említett műveiben először szólal meg az újkori filozófia magyar nyelven. A százakra menő, nem mindig következetesen használt, többször erőltetett, sőt néha érthetetlen műszók megalkotásának viszonylagos érdemét sem lehet csekélylenünk, ha meggondoljuk, mily töretlen utón kellett Apáczainak haladnia (Bod Péter szerint jeget törnie), mily óriási nehézségekkel kellett megküzdenie, hogy az akkor még „elegendő szók nélkül szűkölködő”, csiszolatlan és merev magyar nyelvet a legkülönbözőbb gondolat- és tárgykörökben mozgó terminus technikusok béklyóiba belekényszerítse. Erre a kísérletére illik leginkább Fortius Tanácsának ama mondása, hogy „a derekas dolgokban csak az igyekezet is dicséretes.”

De hogy Apáczainak a nemzeti szellemű és nemzeti nyelvű oktatásra serkentő szózatát egész jelentőségében méltathassuk, még néhány pillantást kell vetnünk élete további alakulására. A gyulafehérvári vitatkozásokon tanúsított magatartása (bármennyire igaza lehetett) elidegenítette tőle nemcsak a fejedelmet, hanem egyházi előljáróit és tisztársait is. Kegyesített ember lett, kinek nem volt többé maradása Gyulafehérvárott, ahol már kezdettől fogva nehezen elviselhetővé tették helyzetét a közte és környezete közt mutatkozó elvi ellentétek. Hiszen egész világok választották el azoktól, kik körülvették. A fejedelem mérhetetlen haragra gyúlt ellene, s csak egykori tanára, Keresztúri Pál közbenjárásának köszönhetette, hogy mintegy kegyelemből Kolozsvárra mehetett rektor-professzornak. De ez a kényszerű távozása a kisebbrendű iskolához, melyben ő is, a közvélemény is bizvást láthatott lefokozást, valójában szellemi emelkedés lépcsőfoka lett a fiatal tanárra nézve. Ekkor lesz Apáczai igazi reformátorrá, nem ugyan a tudomány elméleti kérdései terén, de az egyetemes nemzeti művelődés szervezésének gyakorlati problémakörében. Míg ugyanis a Bölcsesség Tanulásáról szóló előadásában, mellyel gyulafehérvári tanári székét elfoglalta, jobbára csak egy iskolának, a gyulafehérvárinak szervezést rajzolja meg és jobbára csak egy tanulmányi körnek, a nyelvoktatásnak helyesebb módszereit sürgeti, addig most az Iskolák Szükségességéről és egy akadémia felállításának módjáról szóló írásában az egész nemzeti kultúra szervezésének tág perspektíváját nyitja meg. Ekkor bontakozik ki teljességében Apáczai, mint emelkedett nézőpontból ítélő, de a gyakorlati viszonyokkal is számotvető kulturpolitikus.

Mint minden reformer, Apáczai is a meglévő állapotok bírálatából indul ki, hogy a maga újszerű javaslatainak szükségességét és jogosultságát igazolja. E bírálat körvonalainak, melyek gyulafehérvári beszédében is már mutatkoznak, a hollandiai egyetemeken időztekor kellett kialakulniuk, amikor Apáczai közvetlen szemléletből ébredt tudatára annak a mélyreható különbségnek, mely a nyugati művelődési viszonyokat a hazaiaktól, emezek rovására, elválasztotta. Leydenben és Utrechtben érezhette meg Apáczai, mennyire nem tudott lépést tartani a magyar nemzet a haladó kor fokozott művelődési törekvéseivel és eredményeivel, s mily összefüggéstelenül működtek közreművelődésünk szervei és intézményei. Elismeri, hogy mindig voltak és most is vannak jó iskolák, de az egész nemzet, mint ilyen, műveletlen és tudatlan. Nincs érzéke a kultúra iránt. „Valóban nem igazságtalanul hirdetnek minket” mondja erős színezéssel

Apáczai – „a halandók közt a legtudatlanabb és legműveletlenebb, buta és tompa, a gyermekkortól fogva állati tudatlanságra termett népek.”... „Ideje felébredned, te álmos, te hályogosszemű magyar nép! Végrevége ő álmaidból ébredj föl, leheld ki magadból Bacchust, kinek mindig áldozol, szemeid homályát írral oszlasd el! Nézd, szemléld, vizsgáld meg annyi nyomorúságnak forrásait, melyek elárasztanak, hogy kedves zálogaid, a haza reményei a bölcsőtől fogva a tudatlanság feneketlen mélységében vannak elmerülve, és soha a világosságot, a maguk és a haza hasznát nem látják.” Talán csak Zrínyi Miklós tudott ekkortájt – habár más vonatkozásban – ily keserű igazságokat mondani a magyarnak.

Honnan ez az elmaradottság? Hol rejlenek e kulturátlanság okai? „Nem nemzetünk barbár szellemében,” feleli Apáczai, „hanem a szerencsétlen közoktatásban.” A jobbágyságnak szánt falusi iskolák száma elégtelen. A középiskolákban éveken át kínozzák a növendéket pusztá grammatikával. Mintha csak Comenius kesergését hallanók a latin grammatika tanulásában elvesztegetett ifjú évei fölött, mikor Apáczai felkiált: „Állíthatom, hogy Priamos, hogy Trója annyi gondot nem okozott, mint amennyibe került nekünk a latin beszédnek bármily csekély mértékben elsajátítása!” Az egész iskolai tanulmány – a logikáé is – szavak és nem dolgok körül forog, szárazon, lelketlenül, módszertelenül. A reáliák, elsősorban a fizika és matematika, továbbá az igazi irodalmi oktatás, a történelem, mind hiányzanak iskoláinkban, de nincsen Apáczai tanúbizonyossága szerínt gondoskodás azoknak az ismereteknek közléséről sem, melyek a hazában majdnem egészen idegen műipar meghonosítására és felvirágoztatására szolgálnak. E ponton Apáczai a legélesebb, majdnem bántó hangon ad kifejezést keserűségének. A nemzet szégyenletes tudatlanságáról és aluszékony tespedésének végtelen tengeréről beszél, a nemzet örök gyalázatának és letörölhetetlen szégyenfoltjának mondja azt, hogy a nemzet „szamar-tunyaságból”, „eltompult és elfásult lelkiismeretből” minden műipari dologban idegen segítségre szorul. Mindent, ami technika, külföldről szerzünk be, idegenektől, kik szegénységünkön híznak: építéset, ágyúöntés, porcellángyártás, posztógyártás, kőmetszés, órákészítés, általában minden fajtája a műiparnak idegen kezekben van, vagy idegen eredetű. Ezért nem hiába gúnyolnak s barbároknak, bárgyúknak, tudatlanoknak és faragatlanoknak mondanak bennünket. Mindezeket a hiányokat, fogyatkozásokat és bajokat betetőzi, hogy nincsen a hazában teljes egyetem s így nincsen meg a teljes tudományos képzést biztosító intézmény, aminek egyik lesújtó következménye, hogy egyetlen hazai tudóst sem mutathatunk, „kit a magyar iskolák külföldi akadémiák nélkül neveltek volna”.

Íme Apáczai, mint bíráló. A közölt részletek is, melyekhez hasonlók bőven akadnak műveiben, meggyőzhetnek arról, hogy itt egy felsőbbrendű elmének ítélete szólal meg, teljes közvetlenségében és élességében. Pedig a tizenhetedik század magyar világában vagyunk, a tekintély és hagyomány kíméletének légkörében, a dolgok rendjének változhatatlanságába vetett hit korszakában, mikor az új eszmék hirdetője, mint novarum rerum auctor fölött eleve kész volt pálcát törni a közvélemény. Ezt a sorsot Apáczai sem kerülhette ki. Hogyan is nyugodhattak volna bele ebbe az epével telt, sebfakasztó, marcangoló bírálatba a kényelmes maradiság hívei, a kislelkűek és szűklátókörűek, akikben mások szellemi felsőbb-sége csak féltékenységet, irigységet, gyűlölséget kelthetett? Ezért jog-

gal állíthatni, hogy amikor Apáczai felismeri és feltárja hazai műveltségünknek a kor mértéke szerint is szembeeső fogyatkozásait, nemcsak egykorú honfitársai fölött magasan kiemelkedő kritikai erejének, hanem ritka erkölcsi bátorságának is tanúbizonyságát adta.

De éppen azért, mert előre kellett látnia a bírálata nyomán támadó vihart, éreznie kellett azt is, hogy most már erkölcsi kötelessége a reformok útjait megjelölnie. Ha kíméletlenül, néha sértő nyersséggel korholt és ostromozott, meg kellett mondania azt is, mit kell tennünk, hogy a magyar valóban művelt nemzetté váljék?

Az első és legfontosabb feladat a nemzetet a kultúra megbecsülésére nevelni, a kultúra iránt való érzéket beleoltani a nemzet lelkébe, mely – akár a tanulókat, akár a tanítókat, akár az iskolai felügyelőket, akár az egyházi elüljárókat nézzük – eddigelé teljes közömbösséggel viseltetett a szellemi értékek iránt. Apáczai szemében csupán a műveltség tehet egy nemzetet politikailag is naggyá és hatalmassá. „A béke megtartásának vagy visszaszerzésének,” – úgymond – „a háború dicső folytatásának vagy bevégzésének egyetlen módja az, ha otthon az államban tanult férfiak nagyszámmal léteznek.”... „Előbb érhetné el valaki ujjával a csillagokat,” – mondja másutt – „előbb vonhatná le az égről varázslattal a holdat, előbb szoríthatná az óceán hullámait egy kis árokba, előbb mozgathná ki helyéből Archimédessel a földet, mint a művészet és tudomány lankadatlan művelése nélkül művelt nemzetet fel lehetne mutatni.” Mily jelentős szavak oly században, melyből harminc esztendő, részben Apáczai szemeláltára, egy fél-Európát lekötő háború borzalmai töltöttek el s melyben Magyarország kétharmad része a törököt uralta. Apáczai szerint a nemzet jóléte és boldogsága egészen a műveltség általánosabbá és mélyebbé tételétől függ: erkölcsi megújodása is. Mentől szélesebb rétegekben terjed és mentől mélyebbre bocsátja gyökereit a tanultság, annál szilárdabb alapon nyugszik az egyház és állam rendje. Mintha csak a legnagyobb magyarnak két évszázad múlva tett, sokszor idézett kijelentését hallanók. A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma.

A műveltségnek pedig, melytől a köz- és magánélet megszámlálhatatlan bajainak orvoslása várható, jellemzetesen nemzeti műveltségnek kell lennie: olyannak, melynek van annyi ereje, hogy a nyugati, haladottabb népek kultúrjavit magába olvassza és a nemzeti gondolat bélyegével ellássa. Nem az európai tudományosság anyagának pusztá átvételében látja Apáczai a kultúra gazdagodásának módját, hanem abban, hogy ez a tartalom a magyar nép lelkét áthassa és ebbe a néplélekbe szorosan bekapcsolódjék. Ennek azonban egyetlen biztosítéka a nemzeti nyelv, melynek szavai és kifejezései nem csak külső szignatúrái a tartalomnak, hanem a hozzájuk tapadó érzelmi elemek révén nemzeti szellemű színzöi, árnyalói, alakítói is. Ezt jól tudja Apáczai, amikor az az eszményi cél lebeg szeme előtt, hogy minden művelődési anyag és annak minden ága magyar mezben hatoljon a magyar tanuló tudatába, s ezért is igyekszik minden idegen eredetű műszót, ha szinte tökéletlenül is, megmagyarítani. Az anyanyelvnek ezt a pedagógiai, lélekművelő értékét épp úgy felismeri, mint ahogyan Comenius is felismerte,

Ha Apáczai mindebben megelőzte korát – mert a nemzeti érzés ilyfokú tudatosságát hiába keressük ott, ahol az anyanyelven való beszélést, bárha didaktikai okokból is, büntetéssel sújtotta az iskola, – talán még inkább elkülönült a maga korától, midőn a műveltségnek tárgyi

értékét oly erősen hangsúlyozta. A Comeniussal való találkozás itt is félreismerhetetlen. Miként a *Janua* és az *Orbis Pictus* szerzője, lényegben ő is azt követeli, hogy nem szavakat, hanem dolgokat kell tanítani, holott századának iskolai tanulmánya az emlékezetet megterhelő szótanulmány volt. „No hát akkor mi szerencsétlenek vagyunk” mondja Apáczai „kik a mi nemes ifjainkat... oly sok ideig kínozzuk pusztá grammatikával (tamdiu cruciamus in unica Grammatica), és pedig minden, de minden tárgyi ismeret előzménye nélkül (ante omnium omnino rerum cognitionem).” Ne nyelvtant tanítsunk, hanem nyelvet; a nyelv megtanításában pedig kapcsoljuk egybe a szót a dologgal (ut cum unguis rerum etiam cresceret cognitio). Ha latin és görög írókat olvastatunk, a gondolat, a dolog, a tárgy, a tartalom álljon a növendék érdeklődésének középpontjában. Mikor Apáczai Vergilius *Georgicáit* olvastatta Gyulafehérvárott, a költő szövegéhez fűzte az alkalomhoz mért fizikai, csillagászati és földrajzi ismereteket, vagyis: mint a didaktika mai nyelvén mondanók, a tárgyi koncentráció elvét alkalmazta. Ily módon oly érdekesek lettek előadásai (melyeknek hatását bizonyára Apáczai személyiségének szuggesztív ereje is fokozta), hogy az idősb tanárok nem csekély bosszúságára Apáczai osztályának, a poétikai osztálynak tanulói kívül a felsőbb tanfolyamok hallgatói, filozófusok és teológusok is eljárak leckeóráira. S mikor Gyulafehérvárról át kellett mennie a kolozsvári iskolához, együtt mentek mesterökkel legjobb tanítványai is. „És ha az alumneum a diákokat” mondja hálás tanítványa, Bethlen Miklós „és engemet az atyám ott nem tartott volna, bizony mind. . . Kolozsvárra Apáczaihoz mentünk volna.” Valamennyi forrásunkból következtethetjük, hogy Apáczai eszményképe ' volt a tanítónak. Nem átmeneti állomásnak tekintette a tanári tisztelet a papi pályára, mint kortársai közül sokan, hanem önértékű szent hivatásnak, mely egész valóját eltöltötte. Isten kegyelméből való tanító volt, akinek Bod Péter szerint a tanításban nagy földön mása nem akadt.

A gazdag tartalommal telített, érdekes és hasznos ismereteket egybefoglaló nemzeti műveltséget Apáczai szerint csakis egy jól megszervezett köznevelési rendszer adhatja meg. Ennek megszervezésében emelkedik fél Apáczai a kultúrpolitika csúcspontjaira, amikor – messze túlszárnyalva kortársait – egy részeiben összefüggő és egymáshoz kapcsolódó; egységes és egyetemes köznevelés körvonalait biztos kézzel megrajzolja. Nem részeket lát az egészben, hanem egységben látja meg a részeket. Ezen a ponton rejlik Apáczai nemzetnevelő munkásságának legnagyobb jelentősége.

A köznevelés rendszerének legelső tagozata az anyanyelvi iskola, az egész nagy nép iskolája, melyet külön kell választani az idegennyelvű iskolától (akkoriban nem egyszer előfordult, hogy falusi iskolákban is tanították a latin nyelv elemeit). Az anyanyelvű iskolában tehát csakis az anyanyelv lehet az oktatás nyelve és tárgya. Itt sajátítják el a nemzet fiai és leányai azokat a készségeket, melyek nélkül sem vallásosság, sem társasólet, sem kultúra nem lehetséges: az olvasást és írást. Aki nem tud olvasni, nem ismerheti meg jól az Isten igéjét, a Szentírást, és így könnyen szabados gondolkodóvá, sőt istentagadó emberré válik. Az analfabéta továbbá nem lehet tudatos tagja a társas közösségnek s nem vehet részt kellőképpen a közösség szellemi életében.

A második tagozat a középkola, melyet – Alstedius nyomán – schola intermediának, vagyis a népiskola és a főiskola közé eső iskolának

nevez Apáczai. Látni való, hogy a rendszer egyes tagozatait élesen elkülöníti, ami nem kis részben mutatja az egész koncepciónak viszonylagos újszerűségét, mert akkori protestáns iskoláinkban a fokozatok és osztályok sokszor összefolytak; a latin iskola (kollégium) legalsó osztályába jártak az abecedáriusok, a közbülső osztályokat gyakran összevonták, az utolsó osztállyal pedig mintegy összenőtt a logika és esetleg a teológia tanítása is. Ez az állapot módfelel megnehezítette az egyes fokozatok számára kijelölt tantervi célok elérését. Apáczai külön elemi népiskolát és külön középiskolát s a középiskolán belül teljesen elválasztott osztályokat akar s a főiskolát, illetőleg tudományegyetemet mint magában álló külön intézményt kívánja szerveztetni.

A középiskola elsősorban a politikai nemzetnek, a nemességnek iskolája. Tanít tárgyi ismereteket és nyelveket. Amazokkal általános műveltséget nyújt magyar nyelven; az idegen nyelvekkel, latinnal és göröggel előkészít az egyetemre. De a klasszikus nyelvtanulmány a tárgyi érdeklődést is hivatva van szolgálni, mert, ha ismerjük a nyelveket, behatolhatunk „a bölcsesség nagy mestereinek könyveibe” és a bennök foglalt igaz, szép és jeles dolgokat gyönyörűséggel szemlélhetjük. Tanít végül a középiskola retorikát és logikát, mások meggyőzése és a gondolkodás fégyelmezése végett.

Az egyetem szervezésének szükségességéről tud legtöbbet mondani Apáczai. Mert „ami a testben a szem, az az országban az akadémia avagy főiskola”. Eddig széles e hazában csak kollégiumok állottak fönn, melyekben logika és teológia tanított, de „ritkán a fizika, vagy metafizika és görög nyelv, majdnem soha a keleti nyelvek, a héber és chaldeai, és a Rabbínica, soha a matematikai ismeretek: aritmetika, geometria, asztronómia és optika, soha a gyakorlati bölcsesség, t. i. ethika, oekonomia, politika és jurisprudence, sem orvosi tudomány, soha história sem és nem ékesen szólás, amint kellene”. Apáczai tehát a tudományok teljes egyetemét kívánja, aminő akkor (1656-ban) sem Erdélyben, sem Magyarországon nem volt. Mélyen át van hatva a tudomány önértékűségének fenségétől épp úgy, mint gyakorlati kihatásainak tudatától; érzi, hogy a tiszta tudomány is, habár sokszor szabad szemmel alig láthatóan, mily sokszorosan befolyásolja a nemzet egész szellemi, sőt anyagi kultúráját. Az egyetem a legmagasabb tudományt tanítsa és művelje. Ilyenné akarja kifejleszteni Apáczai szűkebb hazájának, Erdélynek legkiválóbb kollégiumát, a gyulafehérvárit. Az egyetemnek négy kara kell, hogy legyen: az előkészítő filozófiai kar öt évfolyammal (eloquentia, dialektika, matematika, fizika, ethika és politika), melyeknek sikeres elvégzése a szabad művészetek mesteri fokozatához vezet. Ennek utána következnek, egymással párhuzamosan, a felsőbb karok: a jogtudományi (5 év), az orvostudományi (5 év) és a teológiai kar (a két előkészítő évvel együtt 7 év.) E felsőbb kari tanulmányok mindegyikét a doktorátus koronázza meg, s az egyetem graduáltjait (magisztereket és doktorokat) a fejedelem megneemesíti. Az egyetemnek legyen nyomdája, könyvtára és botanikus kertje. Kormányzati szerve az évenként változó rektor, fontosabb ügyekben a tanárokból alkotott Senatus Academicus. Apáczai pontosan megállapítja a beiratási és avatási díjakat, a tanárok számát és illetményeit, mindezt a gyulafehérvári kollégiumra vonatkoztatva. Ez a nagystílusú terv, melyet emlékirat alakjában Barcsay Ákos fejedelem elé terjesztett Apáczai, a hazai protestánsoknál sohasem, a királyi vagyis katolikus közoktatás terén pedig csak 1769-ben a nagyszombati egyetem teljessé tételével

valósult meg. Így is fényes emléke marad szerzője szellemi felsőbb-ségének.

A kolozsvári beköszöntőtől a most idézett emlékiratig Apáczai még nagy és küzdelmes munkát végzett. Anyagi és szellemi akadályokat legyőzve, majd alázatosan könyörögve, majd lelkesen buzdítva és izgatva, alsóbbfokú állapotából kiemelte és gyökeresen újjászervezte a kolozsvári iskolát, a maga eszméinek a viszonyokhoz alkalmazott mértéke szerint. Nem ismert határt a munkában. Bár csak a teológia tanítására volt kötelezve; emberfölötti erővel buzgólkodott más tárgyak tanításában is: tanított még fizikát, matheizist, görög és héber nyelveket, sőt az önként vállalkozó ifjaknak Justinianus Institutióit is magyarázta. A csonkultán átvett tanári kart kiegészítette, új anyagi segítő forrásokat nyitott és a közérdeklődést az iskola iránt hatalmasan felébresztette. A siker csakhamar mutatkozott: „a szegény elhagyatott iskola” (mint Apáczai nevezte), dacára a zavaros politikai viszonyoknak és a tatárdúlás okozta országos felfordulásnak, virágzásnak indult. A szerény kis partikulából kollégium lett.

Magának Apáczainak nem adatott meg, hogy művének gyümölcsseit sokáig élvezhesse. „A szörnyű tanulás és az Isten háza és a közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás” hirtelen összeroppantotta a már huzamosabb idő óta elgyengült testet. Az 1659. év Szilveszter éjszakáján az alig 35 éves Apáczait – Bethlen Miklósnak sokszor idézett szavai szerint – „az Isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból, mely őreá méltatlan volt, kivette.”

Derékban kettétört egy szegény magyar tudós és tanár életpályája, mely telve volt keserű csalódásokkal, az értelmetlenség gáncsvetéseivel és a szellemi mártíromság szenvedéseivel, de egyúttal magasztos eszményi célok boldogító ösztönzéseivel. Látva ennek az áldozatos és ihletett léleknek szent tüzét, vájjon rászánhatjuk-e magunkat arra, hogy emberi fogyatkozásait is mérlegre vessük? Vájjon emlegessük-e, hogy Apáczai, nem gondolva Bethlen Gábor tudománykedvelő korának még mindig érezhető utóhatásaira, valamint a nyugati akadémiákkal való szellemi kapcsolatoknak soha egészen meg nem szakadó folytonosság ara, az erdélyi közműveltség állapotának rajzában itt-ott nyilvánvalóan túlsötét ecsetvonásokat alkalmaz? Kutassuk-e, hogy lesújtó ítéletének hangos szózatába nem csendülnek-e belé fájdalomosan érzett személyes sértődéseknek melléközöngéi is? Hibájának rójjuk-e fel, vagy erényének tekintsük, hogy néha akkor is, mikor az egész magyarsághoz intézi szavait, a saját egyháza és saját felekezete iránt táplált természetes előszeretetének húrjai rezdülnek meg, mintegy tudatának küszöbe alatt? Elmélkedjünk-e azon, hogy jobbára csak szűkebb erdélyi hazájára és kapcsolt részeire szegzi tekintetét, alig vetve ügyet arra a hatalmas tanulmányi rendszerre, melyet ezidétt Magyarországon, tehát szintén hazai földön, követtek a Jézus-Társaság tagjai, s mely – bárhogyan gondolkozzunk róla – szervezetének szilárdságával és egykorú protestáns íróktól is elismert tanítói sikereivel Apáczai szigorú ítéletének egyik-másik részére, például a latin nyelvtanítás teljes eredménytelenségéről mondottakra rá nem szolgált? Mindezeknek a kérdéseknek felvetésétől visszatarthat bennünket a nemzeti kultúrának az a határtalan szeretete, mely Apáczai lelkében élt s melyhez foghatót az ő korában hiába keresünk; mindezeket a kételyeinket eloszlatja egy futó pillantás arra a magasztos eszményképre, melyet nekünk késő utódoknak szeme elé állított: egy nagy, művelt és boldog Magyarországot, a köznevelésnek a kor színvonalán álló, nem-

zeti szellemtől áthatott és nemzeti nyelvtől megihletett összefüggő rendszerével, mely a két nagy történeti hatalomnak, az egyháznak és az államnak szilárd alapot vet; sok és jól rendezett falusi és városi iskolával, a tudomány minden ágát tanító egyetemekkel, „isteni hivatásérzet-től vezetett” lelkes és művelt tanítókkal, a haladás minden tényezőjét értékelni tudó iskolai eljárásokkal és a békés művelődési munkás-ságot biztosító bőséges anyagi forrásokkal. Apáczai a nemzeti kultúra felsőbbbbséges hatalmába vetett csodatévő hit izenetet hagyta reánk, melyre ma, amikor egyedüli fegyverünk a kultúra, nagyobb szükségünk van, mint valaha. Ezt a harmadfél századdal ezelőtt elhangzott, akkoriban meg nem értett izenetet, mint mostani gyászunkban vigasztalónkat, de egyúttal mint jövőbe néző reményeinknek erősítőjét, kell lelkünkben őriznünk, szavunkkal hirdetnünk, s mint nagy erkölcsi feladatot egyesült erővel megoldanunk. És ha majd eljő nemzetünk föltámadásának napja (mert el *hell* jönne), emlékezzünk kegyelettel őrá is, a nemzeti nevelés úttörő bajnokáról és lánglelkű apostoláról, kinek porai ma ellenséges földön és jeltelen sírban nyugosznak.